

GEBEI SÁNDOR

BÁTHORI ISTVÁN

A LENGYEL–LITVÁN
NEMESI KÖZTÁRSASÁG KIRÁLYA
1576–1586

A magyar közgondolkodásban mind a mai napig szilárdan tartja magát az a vélemény, hogy Báthori Istvánt katolikus hitén túlmenően nagy-szerű tulajdonságai, például műveltsége, európai látásmódja, politikai érzékenysége, határozottsága stb. alapján választották királyuknak a lengyelek. Igen, csak a lengyelek, mert a litvánok tüntetőleg távol maradtak az 1575–1576. évi belpolitikai események döntő mozzanatától. Egyedülálló történet Báthori István lengyel trónra kerülése! Gondoljunk csak bele! A lengyel, litván főurakkal egyenrangúnak számító „Báthori vajda”, Miksa (császár) magyar király névleges (ex nomine) tisztviselője, III. Murád szultán adófizetője néhány hónap leforgása alatt Európa egyik legjelentősebb országának koronázott ura, a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság királya lett. Pedig Báthori Istvánnak semmi esélye nem volt a Piastok, Jagellók trónjára ülni. 1574 szeptembere és 1576 februárja között mégis a javára dőlt el ez a játszma. Nézzük, hogyan!

A dicsőséges Jagelló-dinasztia kihalása, 1572 után a hagyományos öröklési rendet a királyválasztásos rendszer váltotta fel. Ennek az új szisztémának az elfogadásában fontos szerepet játszott a lengyel–litván perszonáluniót felváltó lublini realunió. Az 1569. július 1-jén megszületett különleges államalakulat, a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság, azaz a Rzeczpospolita (res publica) első választott uralkodója a francia Valois Henrik lett, aki koronázása után alig négy hónappal, 1574. június 18-ról 19-re virradóan egyszerűen kiszökött a krakkói királyi várból, a Wawelből, hogy lengyel királyságát felcserélhesse a franciával. Szégyenteljes lépése interregnumba taszította a Rzeczpospolitát. A Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság állami élete szó szerint megbénult, a törvényhozás-végrehajtás-igazságszolgáltatás intézményei működésképtelenné váltak. Ebben a speciális államban ugyanis a *lex regnat, non rex* elve érvényesült, vagyis a törvény (az alkotmány) uralkodott, és mindenki – a királyt is beleértve – ennek a hatálya alá tartozott.

A TRÓNVAROMÁNYOSOK

A szabad királyválasztás (*electio libera*) jogát magának biztosító és azt 1573–1764 között gyakorló lengyel nemesiség (panok, slachticsok) dilemmája minden királyváltáskor az volt, hogy nemzeti („Piast”) vagy idegen dinasztiai királyt válasszon a Rzeczpospolita élére. Ennek a problémának a megoldása elképzelhetetlen volt hol rövidebb, hol hosszabb ideig tartó politikai beharcok nélkül. A szabadabbá vált lengyel koronáért minden alkalommal nyílt versengés kezdődött. Az önjelöltek, illetve képviselőik kortesbeszédekkel, csábító ajánlatokkal és nem utolsósorban „arannyal” igyekeztek elnyerni a szejm két házának (izba senatorska, izba poselska) támogatását.

Meg kell jegyeznünk, hogy ennek a nyílt rivalizálásnak az igazi győztese minden esetben a Rzeczpospolita nemessége lett, mert a királyjelöltek közül csak azok jöhettek komolyan számításba, akik a nemességet megillető szabadságjogokat, a királyi hatalmat korlátozó, 24 cikkelyes, ún. henriki articulusokat (pl. a király katolikus vallása; a katolikus hit primátusának elfogadása és biztosítása; szabad és ál-

talános királyválasztás; minden tisztviselő és méltóság elmozdíthatatlansága; a nemesek egyenlősége; a nemes emberek szabad voksolása, liberum veto stb.) eleve elfogadták.

A koronához három sikeres szakaszon, a királyválasztást előkészítő (*con-*

Emlékérem Báthori István lengyel király és erdélyi fejedelem tiszteletére

vocatio), a királyválasztó (*electio*) és a koronázó (*coronatio*) szejmeken keresztül vezetett az út. Valois Henrik szökése után a szabadabbá vált koronáért szinte egész Európa megmozdult. A Habsburg-házból hárman – II. Miksa császár (1564–1576) és fia, Ernő, valamint I. Ferdinánd (1526–1564) morgantikus házasságban élő fia, Ferdinánd főherceg – is királyi ambíciókat tápláltak. IV. (Rettegett) Iván orosz cár (1533–1584) ugyancsak szemet vetett

a lengyel trónra. Abban bízott, hogy az 1558-ban kirobbant livóniai/inflanti/livlandi háborúban addig megszerzett litván területek visszaszolgáltatásával elnyerheti a krakkói trónt.

A Jagelló-dinasztia nőági rokonsága révén felbukkant a trónvarományosok között III. János svéd király, a cseh Wilhelm Rosenberg. A katolikus ország pápai tekintéllyel erősített királyjelöltjeként lépett fel a ferrarai Alfons d'Este herceg. Nem hiányoztak a „Piastok”, azaz a nemzetiak sem, így Jan Kostka sandomierzi, Mikołaj Mielecki podóliai, Andrzej Tęczyński belzi vajda stb. Ebbe a névsorba Báthori István választott, de a király által el nem ismert erdélyi fejedelmet kell még beillesztenünk. Megismerve a vetélytársakat, egyértelműen kijelenthetjük, hogy Báthori Istvának semmi esélye nem volt a Piastok, Jagellók trónjára ülni. Mégis a javára dőlt el ez a játszma.

A KIRÁLYVÁLASZTÁS

Báthori szószólója a varsói convocatiós szejmben a lengyel királyi udvarból 1563-ban Erdélybe „csábított” Giorgio Blandrata ariánus orvos volt, aki nagy hozzáértéssel képviselte megbízóját a lengyel szenátorok előtt. Kortesbeszédében Blandrata a megnyerő emberi tulajdonságokon (buzgó katolikus, okos, művelt, tudományos, bátor, katonai dolgokban tapasztalt, igazságszerető stb.) túllépve inkább a vonzó perspektívával foglalkozott. Miközben elismerte, hogy ura a törökkel jó viszonyt ápol, ami a Rzeczpospolitának is békét eredményez, határozottan visszautasította a „haradzsfizető” vádat. Először is azért, mert az ún. haradzs fizetését Báthori István csupán megörökölte Izabella királynétól és János Zsigmondtól, másodsor pedig a haradzs egyáltalán nem vazallusi adó, hanem sokkal inkább ajándék.

Egyébként az évi befizetés azért válhatott szokássá – jelentette ki az antitrinitárius elveket valló medikus –, mert Izabella és hároméves kislánya, János Zsigmond ajándékként kapta Erdélyt Szulejmán szultántól. Vajon a lengyel rendek visszautasítanak az általuk haradzs-nak mondott summa befizetését, ha Moldvával ajándékozná meg őket a szultán? – replikázott Blandrata. Reálisnak tűnt a „Moszkóviával” kapcsolatos választási ígéret is, mely szerint

rövid időn belül mód lesz az elvesztett balti területek visszaszerzésére, mert a király a saját költségén verbuvált zsoldosokkal erősíti meg a lengyel–litván haderőt, amely így képes lesz revánsot venni az „orosz nagyfejedelmen”.

A többi trónvárományos licitálási versenyének végén a szenátorok szavazása következett, szigorúan a méltóságok sorrendjében. Először az egyháziak (érsekek, püspökök), azután a világiak (vajdák, kastellánok, központi hivatalok főtisztviselői) formáltak véleményt a hallottakról, majd beszédük befejezésekor voksoltak. Ez nyílt szavazást jelentett, valakit vagy valakitket jelöltek a kedvezményezettek közé (több kandidálóra is adhatták voksukat). A szenátorok választása és szavazása három napon át, 1575. november 18–21. között zajlott. A 49 szavazó 61 (62?) voksa a következőképpen oszlott meg:

Miksa császár	19 voksa
Ernő főherceg	12 voksa
Ferdinánd főherceg	4 voksa
Lengyel vajdák	13 voksa
Alfons d' Este ferrarai herceg	6 voksa
III. János svéd király	5 voksa
Wilhelm Rosenberg sziléziai örgróf	2 voksa
Báthori István	1 voksa

Báthori Istvánra Andrzej Zborowski, a királyi udvar marsallja adta a voksát. Jakub Uchański prímás érsek, aki az interregnum idején az interrex funkciót töltötte be, a szejm berekesztésekor, 1575. december 12-én naplementekor a varsói várban ünnepélyesen bejelentette, hogy a királyválasztás érvényes volt, a lengyel király s egyben litván nagyfejedelem nem más, mint Maximilian rex, dux. Az „alsóház”, vagyis a köznemesség óriási felháborodással fogadta a hírt, tömeggyűlésük vezetője, Jan Zamoyski, a királyi titkárok egyike a résztvevők fejenkénti megszavaztatása után Báthori Istvánt nevezte meg a királyválasztás győztesének a varsói piactéren.

A köznemesség (*slachta*) Báthori mögé való felsorakozása alapvetően három dolognak volt köszönhető. Egyrészt, „a fehér sas összeegyeztethetetlen a fekete sassal” (utalás a „németek” (Habsburgok) és a lengyelek címerállataira) közvélekedést nem lehetett figyelmen kívül hagyni, másrészt Báthori volt az egyetlen olyan személy, aki nőtlen lévén, feleségül vehette a

még mindig pártában lévő, utolsó (50 év körüli) Jagelló lányt, Annát. Harmadrészt – egyáltalán nem mellékesen – a Fényes Porta állásfoglalásával is számolni kellett. III. Murád szultán (ur. 1574–1595) már 1574 végén megüzente Varsóba, hogy lengyel királynak nem tudja elfogadni sem a „nyugati” (Habsburgok), sem a „keleti” (Moszkóvia) ellenségét. A svéd és a „Piast” jelöltekkel szemben nincs kifogása, a „szultán hú alattvalóját”, Báthori Istvánt viszont kifejezetten pártfogolja. Bátran vélhetjük, hogy a Rzeczpospolita nemesi tömege a háborús fenyegetés elől tért ki akkor, amikor Báthorit favorizálta.

Báthori István erdélyi fejedelem (1571–1586) és lengyel király (1576–1586) Martin Bernigeroth metszetén

A KORONÁZÁS

A „kettős királyválasztással” ideiglenesen lezárt folyamat végső kimenetele a lengyel főnemesség (*panok*) és a slachta aktivitásától függött. Mind-egyik „tábor” sietett hivatalosítani a varsói történéseket, ezért az ország nevében sürgősen küldöttséget menesztettek „választott királyukhoz”. Az Er-

Báthori István bevonulása Krakkóba 1576. április 22-én. Vinzenz Katzler metszete, 19. század

délybe indított Zamoyski-féle, Jan Tarlo lublini vajda által vezetett követség gyorsabbnak bizonyult a Bécsbe tartó Miksa-párti delegációnál. 1576. február 8-án, a megyesi országgyűlés utolsó napján a Báthori István választott király (*rex electus*) és leendő országa közötti egyezséget (*pacta conventa*) elfogadták, a betartására szóló eskü lengyel, császári, török, moldvai, havasalföldi követek és megfigyelők előtt a megyesi templomban elhangzott.

Ezzel az ünnepi aktussal Báthori végleg elkötelezte magát a Rzeczpospolitának, s napirendre került az új országába való bevonulása. Mivel a leg-rövidebb út (Kassa-Eperjes-Krakkó) ellenséges területen, azaz a királyi Magyarországokon keresztül vezetett, moldvai kitérővel lépett lengyel földre. A krakkói káptalan idevonatkozó bejegyzése szerint Báthori fényes külsőségek közepette, 500 lovas és 1000 gyalogos élén vonult be április 23-án Krakkóba,

a koronázó fővárosba. De ki koronázzon? A koronázóérsek, Jakub Uchański gnieźnoi primás érsek, interrex, aki kilenc püspöktársával együtt Miksa császár oldalán kötelezte el magát, megtagadta az „ellenkirály” felkenését, megkoronázását.

A lengyel történelmi előzmények ilyen esetekre is kínáltak megoldást. A koronázóérsek ugyanis elveszíti a koronázáshoz való jogát, ha a slachta általános véleményével szembehelyezkedik. Ilyen esetekben első helyettese, a nagy-lengyelországi (kujáviai) püspök koronázhat. Ezúttal is így történt. Stanisław Karnkowski püspök 1576. május 1-jén, egy keddi napon Báthori fejére helyezte a koronát, a dicsőség, a szent becsület és az erő szimbólumát, bal kezébe adta az egység jelvényét, az országalmát, jobb kezébe az igazságság kifejezőjét, a jogart, majd bal oldalára felővezte a kardot.

Andrzej Zborowski udvari marsall immár másodszer tette fel az ilyenkor szokásos kérdést: akarjátok-e királytoknak Báthori Istvánt? Váratlanul a „*Nem akarjuk, nem engedjük, Litvánia beleegezése kellene!*” („*Nie chcemy, nie*

pozwolamy, Bo do zgody wszystkich musiałaby być Litwa!”) kiáltás zavarta meg a ceremóniát. Kiderült, hogy a koronázáson jelen lévő egyetlen litván főúr (Massalski) okozta a kellemetlen incidenst, de a harmadszori kikiáltáskor már csak a dörgedelmes „akarjuk” visszhangzott a székesegyházban. „Krisztus testét” magához véve Báthorit az oltártól a katedrális közepén lévő trónhoz vezették és trónra ültették (*intronisatio*). „*Foglald el Isten által neked adott trónodat, Isten szilárdítsa meg hatalmadat, erősítse uralkodásodat!*” – szavakkal invitálta a koronázópüspök az új királyt a trónra.

HÁBORÚS KÉSZÜLŐDÉS

Báthori uralkodása rossz előjelekkel kezdődött, hiszen a Miksa-párti egykori Hansa kereskedőváros Danzig/Gdańsk és Litvánia egyaránt engedelmességgel felelt Báthori kierőszakolt megválasztására és megkoronázására. A gazdag kereskedővárost erőnek erejével kellett királyhűségre téríteni 1577-ben, igaz, ezt a pálfordulást az el-

lenlábás Miksa császár, magyar király 1576 októberében bekövetkezett halála is elősegítette. A litvánok lojalitását pedig az Oroszország elleni háború ígéretével lehetett biztosítani. Az 1578. évi szejm az 1560-as években elveszített livóniai (kurlandi, szemigalliai, ma lettországi) területek visszaszerzése érdekében egy 1579-ben megindítandó támadásról döntött.

Szokatlanul hamar, szinte késlekedés nélkül nekiláttak a háborús készülődésnek. Intenzíven folyt az ágyúk öntése Vlnóban (Vilniusban), Kovnóban (Kausnasban), valamint az ostromkellékek és élelmiszerek felhalmozása a határközeleli településeken. Báthori ugyan „vegyes” haderejét nemzetek szerint külön-külön parancsnokokra bízta – a lengyeleket Mikołaj Mielecki podóliai vajda, a litvánokat Mikołaj Radziwiłł vilnai vajda, a „németeket” Ernst Weier, a magyarokat Bekes Gáspár irányította –, ám ő maga is a háborúba indult. Közvetlenül megjegyezzük, hogy arról a Bekes Gáspárról van szó, aki Báthori ellenségként a kerelószentpáli ütközetben vesereséget szenvedett és életét mentve Lengyelországba menekült. Itt Báthori István, a király nemcsak hogy elfogadta Bekes alázatos bocsánatkérését, hanem egyik hadvezérévé nevezte ki.

Báthori 1579. június 30-án indult Vlnóból a frontra. Az Oroszország elleni támadást szabályos hadüzenet előzte meg, a lengyel, litván alattvalókat, illetve soknemzetiségű hadseregét lengyelül, latinul, németül és magyarul közreadott kiáltványában tájékoztatta a vállalt háború okairól. Ebből a dokumentumból (*Edictum regium Svirensse ad milites*) értesülhettek a lakosok és a hadba vonuló katonák arról, hogy igazságos háború kezdődik, mert „*IV. Iván orosz nagyfejedelem*” (Báthori a cári titulust megtagadta ellenségétől) lovagiatlanul, hadüzenet nélkül támadt Livóniára, foglalt el litván városokat, számtalan alkalommal sértegette a lengyel királyt, annak vallásából gúnyt űzött, Jagelló Zsigmond Ágost király követivel tiszteletlenül bánt, s a követek lovat leölette. Litvánia, Livónia területi épségének helyreállítására királyi esküvel kötelezte magát, ígéretét most valóra váltja. Egyszer s mindenkorra le kell számolni IV. Iván hazug állításával – nyomatékosítja a királyi üzenet –, hogy ő, IV. Iván Octavianus/Augustus császár testvérének, Prussusnak a 14. nemzedéki leszármazottja, és ezen az alapon történelmileg ő jogosult az elfoglalt területek feletti uralkodásra.

RIVALIZÁCIÓ ÉS FÉLTÉKENYSÉG

A haditanács döntése értelmében Báthori hadserege a három stratégiai irány (Pszkov/Psków, Polock/Połock, Szmolenszk/Smolensk) közül a Dvina (Dawina, Düna, Daugava) partján fekvő Polock alá vonult, mert legkönnyebben ide biztosíthatták az utánpótlást. A nagy kiterjedésű és 107 ágyúval védett favár bevétele komoly hadi teljesítményt követelt az ostromlóktól. Már az ostrom első napjaiban kiderült, hogy a földsáncokkal beborított gerendafalakon az ágyúk rést nem üthetnek, a frontálisan indított rohamok pedig óriási véráldozatokat követelnének, így egyetlen megoldás maradt: fel kell gyújtani a várat. Az időjárás azonban nem kedvezett a tervnek, a többnapos eső eláztatta a védműveket.

Az 1579. augusztus 11-én indított várostrom augusztus 29-én érkezett döntő fázisába, amikor is sikerült lángra lobbantani a faerődöt. A „gyújtogatásban” különösen kitüntette magát Bornemissza János (az egri hős fia), valamint Rác Péter és katonái. Nem is maradt el a királyi jutalom. Báthori mint erdélyi fejedelem a fejedelem képeben otthon maradt testvérét, Krisztof vajdát arra utasította, hogy Rác Péternek „*valahol, Erdélyben vagy Magyarországon* (értsd: Partiumban) *valami jószágot szakasszon*”, mert a „*gyújtásban ő volt az egyik fő*”. Az augusztus 30-i kapituláció után a magyar katonák 100-200 forint közötti összeggel lettek gazdagabbak, a lengyeleknek és a litvánoknak maximum 20-25 tallér jutott (1 tallér = 4 lengyel zloty). Az 1579. június 30. és október vége között érvényes zsoldlista szerint a lengyel ügyet számos magyar hadfi – 7 kapitány (Bekes Gáspár, Prépostvári Bálint, Borbély György, Sibrik György, Pribék György, Csernáth Péter, Bornemissza János) parancsnoksága alatt 1238 magyar, erdélyi lovas, továbbá 1995 gyalogos (1002 „királyi” plusz 993 erdélyi) – szolgált. Bekes Gáspár főparancsnok érdemeit lengyel indigenátussal és Lanckorona birtokával honorálta a király.

A magyarok hadi teljesítményének átlagon felüli elismerése a lengyelekben és litvánokban irigységet, gyűlölködést váltott ki. Báthori elfogultságát szöveg is tették. A „nem bábkirályként” (*rex non fictus*) uralkodó egykori szilágyosmlyói főúr ekképpen indokolta

tettét: Európában a legerősebb lovasága a Rzeczpospolitának van, de gyalogsága teljesen hiányzik, a várostromoknál pedig használhatatlan a lovaság. Az 1563-tól orosz kézen lévő Polockban azonnal helyreállt a régi „lengyel” rend, a jezsuiták munkához foghattak. A jezsuitákat nagyon tisztelő Báthori a romos Szent Péter-Pál-templom újjáépítését és a jezsuita kolégium működtetését a legfontosabb feladatnak jelölte meg, annak ellenére, hogy polocki vajdának a kálvinista Mikołaj Dorohostajskit, várparancsnoknak pedig Zsuki Ferencet tette meg.

AZ OROSZ HÁBORÚ DILEMMÁJA

Noha szép katonai sikerekkel zárult az 1579. év – 50 nap alatt Polock mellett még hat kisebb várat (Kosiany, Krasne, Sitno, Sokol, Turowla, Susza) is visszafoglaltak az oroszoktól –, mindez csak részeredménynek minősülhetett. A Rzeczpospolita 1558-ban elvesztett területén, Livóniában/Livlandban még mindig orosz garnizonok állomásoztak, tehát a háború folytatásáról nem lehetett lemondani. Már 1579–1580 telén megkezdődött a zsoldosok toborzása az 1580. évi hadjáratához. Bornemissza János például 17 ezer, Bekes Gábor (az 1579 decemberében elhunyt, Vlnóban eltemetett unitárius Bekes Gáspár öccse) 30 ezer forintot vett fel a hadipénztárból, hogy Erdélyben gyalogosokat és lovasokat fogadjon fel a lengyel király szolgálatára. A ránk maradt számadásokból kiderül, hogy pl. Károlyi István főkapitány 1580. májusban 1239, júniusban 1987, júliusban 1975, egy hónappal később már 2271, szeptemberben pedig 1850 magyar zsoldosnak parancsolt, nem beszélve a Zamoyskihoz rendelt magyar alakulatokról és a hadjárat során bevett kisebb várakban hagyott helyőrségekről (pl. Nevel/Newel – 556 fő, Zavalocsje/Zawoloczce – 387 fő stb.).

Az 1580. évi hadjárat fő célja a stratégiai fekvésű Velikije Luki/Wielki Łuki elfoglalása volt, ahonnan a következő támadások már kulcsfontosságú orosz városokat (Pszkov/Psków, Novgorod/Nowogród, Tver, Moszkva) veszélyeztethettek. A fősereg menet közben – néhány napi erőfeszítés után – sikeresen leküzdötte a Dvina menti Veliz/Wieliz (augusztus 7.) és a felvonulás útjába eső Uszvjat/Uzwiat (augusztus 15.) erődítését. A polocki ostromtech-

A NAGY BÁTHORI VAGY A MAGYAR ZSARNOK?

Már a kortársaknál is felbukkant a kérdés, s az utókort sem hagyja nyugton a dilemma: Báthori lengyel királysága, uralkodási teljesítménye kiérdemelte-e a „nagy” jelzőt, vagy inkább a „magyar zsarnokot” kell látni benne? Azt hiszem, hogy a többé-kevésbé helytálló értékeléshez a lengyel–litván állam működésének lényegéből, a nemességet megillető „arany demokrácia” (*zlota demokracja*) tartalmából kell kiindulni.

Tegyük fel a kérdést másképpen! Báthori reformjai, intézkedései megsértették-e a nemesi szabadságokat? Sérítette-e például egy köznemes, Jan Zamoyski mindenki fölé, az összes főúri család tagjai fölé emelése a mágnásokat? Az új király a neki tett hasznos szolgálatokért, lett légyen az akár „szablyával”, akár „tollal”, akár egyéb „mesterséggel” tanúsított érdem, tömeges nemesítéssel fizetett. Szokatlan eljárás volt ez a korábban tapasztaltakhoz képest? A lengyel nyelvet szándékosan nem használó, a lengyel hagyományokat figyelmen kívül hagyó király tiszt-

telte-e igazán az alattvalóit? A király parancsára megszervezett főbírótság, ahol a királyi akarattal szembehelyezkedőket vád alá helyezték, csorbította-e a földesurak és a kiemelt városok bíráskodási jogát? A magyarok (unokaöccsei, Berzeviczy Márton, Wesselényi Ferenc, Bekes Gáspár stb.) lengyel hivatalokba ültetése nem szült-e ellenérzést a lengyelekben, litvánokban?

Ha ilyen kontextusba ágyazom az eldöntendő kérdést, akkor a válasz nem is lehet más, mint hogy igen, uralma zsarnoki volt. Cselekedetei egyértelműen a nemesi (világi, egyházi) privilégiumok megnyirbálását jelentették. Végső konklúzióként azt állíthatjuk, hogy a lengyel–litván belügyekbe hozott újításaival elhintette a társadalmi elégedetlenség magvait, ám a Rzeczpospolita külpolitikai stabilizálása kompenzálta a felszín alatti belső problémákat. A Nemesi Köztársaság határain béke teremtődött, s ez az a nagy teljesítmény, amely a Báthorit követő évszázadokban mindig hiánycikknek számított.

A „PIROS KIRÁLY”

A vég nélküli háborúk, a külső és belső (ukrajnai kozákság) ellenségekkel folytatott permanens hadakozás, amely a 17–18. századot jellemezte, megszépítette a Báthori-érát, elhomályosította a „piros király” (*czerwony król* – lásd a nyitóképet) keménykezű politikájának negatív vonásait. Még ha nem is jutottak el a 17–18. századi krónikások és politikai röpiratok szerzői a Báthorit felmagasztaló 16. századi kijelentés szintjére – Báthoriban a természet megalkotta az emberi tökéletességet doskonałość ludzka) –, érdemeit az éppen aktuális király gyenge teljesítménye nagyította fel.

A „piros király” kifejezés utalhat Báthori öltözékének színére, mivel kedvelte a piros színű kelméket. Ilyen öltözékben ábrázolták leghíresebb portréján is, amellyel 1583-ban Zamoyskit megajándékozta. Ugyanakkor az „ütőképes” kártyalapra is asszociálhatunk.

nika – a faerőd bástyáinak felgyújtása – négy nap alatt sikerre vezetett Velikije Lukinál is (szeptember 1–5.), olyannyira, hogy az egész vár hamuvá lett. A győztesek érthetetlen módon nem kegyelmeztek a megadást választó várórségnak és a várba menekült lakosságnak, s lemészárolták őket.

Polock, Velikije Luki, valamint az akciórádiuszukban elhelyezkedő várak, váracskák kézre kerítése valójában a háború igazi dilemmáját vetette fel. Az 1579-ben és 1580-ban létesített hídfőállásból kiindulva milyen irányba kez-

dődjön meg a következő támadás, amely Oroszországot a legérzékenyebben sújtja s végső soron békére kényszeríti? Mivel a litvánok katonai szerepvállalásáról semmiképpen nem mondhatott le Báthori, a Vilnó számára leginkább veszélyeztetett irány, az északkeleti, azaz a Pszkov és Novgorod ellen vonulás élvezett prioritást Szmolenszkkal, Tverrel, Moszkvával szemben. Pszkov és Novgorod a Livóniában eredményesen harcoló oroszok biztos hátországát jelentette, ezekből a városokból érkezett a szükséges

utánpótlás a frontra, legyen szó akár élő-, akár anyagi erőről (municióról, élelmiszerről).

Báthori és közvetlen környezete 1580–81 telén még kora nyári támadásban gondolkodott, s nem sietett a cél megjelölésével. Arra viszont gondja volt a királynak, hogy a hadakozás holt idején se engedje szélnek valamennyi magyarját. A Nyeman/Niemen folyó melletti Grodnóban készült 1580. december 26-i, 1581. január 26-i és 1586. március 28-i fizetési lajstromok (*Solutio peditum Grodnae*) szerint 1018 magyar, erdélyi gyalogos és 348 lovas állomásozott a király kedvenc tartózkodási helyén, mely bölényvadászatok színhelyeként is ismertté vált. Ugyanezen időszakból a Polock és Velikije Luki környéki kis várakban még 1152 magyar gyalogosról van tudomásunk.

Félreérthetetlen volt Báthori szándéka a harci tapasztalatokkal rendelkező katonák együtt tartására, illetve a várostromoknál nélkülözhetetlen gyalogság idejekorán történő útba indítására. Az áttelelő csapatokhoz májusban, júniusban újabb egységek csatlakoztak. Lónay Albert 397 gyalogos élén vonult be május 15-én Vilnóba, két hét múlva Kis Demeter 253 fővel, Károlyi István 890 gyalogossal, Báthori Boldizsár, a király unokaöccse pedig 135 lovassal gyarapította a hadi létszámot.

PSZKOV OSTROMA

A késlekedés nélküli indulás nemes szándéka ellenére – a végrehajtás objektív (a nemesi felkelés részleges sikere) és szubjektív (csak akkor harcolnak, ha a király személyesen részt vesz a hadjáratban) okai miatt – csak egy jó fél év múlva, július 29-én született meg a végleges döntés: Pszkov ellen vonul a had Báthori király és Zamoyski kancellár, főhetman vezetésével. Jan Piotrowski kancelláriai titkár, krakkói és poznaí kanonok, táborigényes szerint Báthori augusztus 3-án indult meg Pszkovba. *„Mi hűs ágyút és közel 14 ezer gyalogost viszünk magunkkal”* – jegyezte fel a tényeket Piotrowski. Nem tett azonban említést a lovasságról, valamint a Vityebszkből és Velikuje Lukiból kiinduló litván erőkről.

A lengyel hadtörténészek arra a következtetésre jutottak, hogy Báthori hadának összlétszáma 30 ezer fő körül lehetett Pszkov alatt. A Csúd/Peipus-tó déli partjához közel, a Velikije folyó partján elterülő kereskedőváros hatal-

mas kiterjedésű volt. Amikor az előőrssel együtt lovagoló Piotrowski augusztus 24-én meglátta a várost és a várat, így kiáltott fel: „Ó, Jézusom, hiszen ez akkora, mint egy másik Párizs!” Egy másik bejegyzése szerint: „Nagyon nagy város ez, Lengyelországban ilyen nagy nincs is.” 37 toronnyal és 42 kapuval rendelkező kővára egységes erődrendszert alkotott: külön-külön is jól védhető, 3 öl széles külső, 1,5 öl széles közép- és belső, fellegvár (krem) védelmezte Oroszországot nyugat felől.

Pszkov ostromának előkészületei vontatottan haladtak, teljes két hétbe telt a futóárkok és az ágyútelepek kialakítása. Szeptember 7-én dördültek el először az ostromágyúk, de már két-napi ágyúzás után elfogyott a lőporkészlet. Ezzel szemben a várvédők nem spóroltak a lőporral. Báthoriék már a vár alá érkezés napján megtapasztalhatták az orosz ágyúk hatékonyságát. A védők 40 fontos ágyúövedékekkel fogadták az ostromlókat, szeptember 2-án pedig 70 fontos ágyúgolyók csapódtak az ostromra készülődők közé.

Piotrowski az oroszok „fortélyairól” is beszámolt naplójában. Éjszaka „olyan tüzes golyókat, röppentyűket” lődöznek a sáncon dolgozók felé, hogy világgosság támad. A tudós táborig pap (Padovában, Ingolstadtban teológiát hallgatott) nem hallgatja el korán megmutató aggodalmait sem. Szeptember 13-i feljegyzése súlyos katonai mulasztásokat sejtet. „Nem így kellett volna nekünk Psków ellen felkészülnünk!” A pszkoviak viszont előrelátóan néhány mérföldes körzetben mindent elpusztítottak, hogy éhínséget idézzenek elő. Szeptember 14-én már hat mérföldnyi távolságból kellett fuvarozni az élelmet a táborba.

Piotrowski szeptember végi helyzetjelentésében ez olvasható: „Itt most mindenki megtanulhatja, hogy könnyű egy háborút elkezdni, de nem olyan könnyű befejezni.” A hirtelen téliesre fordult időjárásban „aki él, ássa magát a földbe, mint róka a lyukába, de hogy a szegény gyalogosokkal mi lesz a sánckokban, azt csak az Úristen tudja”. Október közepén a litvánok ultimátumban figyelmeztették Báthorit, hogy legfeljebb 18 napig hajlandóak túrni az éhséget és a hideget, akkor elvonulnak. Antonio Possevino (1533–1611) jezsuita szerzetes, pápai követ volt az, aki egyelőre még lelket tudott önteni a csüggedőkbe. Fennen hangoztatta, hogy a „100 ezer pszkovi lélek” már

Báthori István miniatúráján

nyolc hete ostromgyűrűben él, és rövid időn belül az éhség fogja őket térdre kényszeríteni, hamarosan a megadás feltételeiről akarnak egyezkedni.

Az egyezkedés valóban elkezdődött, de egyáltalán nem a pápai legátus, sőt nem is Báthori számításai szerint. Igazi ostromtevékenységre lőpor híján október–november folyamán már nem is került sor. A vár körüli blokádot – zsoldemlést ígérve, később a botozást, korbácsolást is bevetve – még úgyahogy fenntartotta Zamoyski főhatalman, mert a király november 2-án elhagyta a tábort, úgymond segítséget hozni. Utolsó személyes parancsában az ostromgyűrű fenntartására és az áttelelésre utasította a hátrahagyottakat, Possevino pápai legátust pedig békeközvetítésre hatalmazta fel. A büszke, sértegetésektől és gúnyolódásoktól sem mentes üzenetváltások helyébe a hadakozás presztízsveszteség nélküli befejezéséről szóló tárgyalások léptek.

A HÁBORÚ LEZÁRÁSA

1581. november 24. és 1582. január 15. között 21-szer ült tárgyalóasztalhoz Báthori és IV. Iván delegációja Possevino mediátorságával a Jam Zapolszki nevű falucskában, mire pecsét került a megállapodásra. (A kor diplomáciai huzavonáit ismerve ez még gyors meg egyezésnek számított.) A 10 éves fegyverszünet értelmében IV. Iván lemondott egész Livóniáról a lengyel király javára, a Litván Nagyfejedelemségnek pedig átengedte a polocki vajdaságot Polockkal egyetemben, ő maga megelégedett Velikije Luki és környéke visszaadásával.

Szinte érthetetlen Rettegett Iván „nagyvonalúsága” a Pszkovnál aratott győzelem után, az éhezéstől, a hidegtől, a járványos betegségektől szenvedő, harcképtelennek tűnő lengyel–litván–magyar királyi fősereggel szemben. Ha elvonatkoztatunk a Jam Zapolszki-i béke egyoldalú, nemzeti színűzetű értékeléseitől (az egyik oldalról: fényes lengyel diadal az oroszok felett – a másik oldalról: a hősi orosz ellenálláson megtört a lengyelek agresszivitása), tényszerűen kijelenthető: a hadakozó felek képtelenek voltak további támadó hadműveletekre.

A Rzeczpospolita 1577 óta folyamatosan, évről évre nagyszabású hadivállalkozásokat bonyolított le, anyagi potenciálja teljesen kimerült. Már 1581-ben prognosztizálható volt a Báthori-reformok kifulladására: az 1580-ban újításként alkalmazott „telekkatonasági” rendszer, az extra adók, fogyasztási adók behajthatatlansága, a Litvániában 1580-ban hivatalossá tett lengyel valutának (zloty) mint fizetőeszköznek a hiánya stb. Mindennek következtében felszínre törtek a mindig is létező lengyel–litván érdekellentétek. Ám Oroszország sem volt akcióképes a bevehetetlen erődvárosokon (Pszkovon, Novgorodon) túl. Ezek az erősségek feltörhetetlen diónak bizonyultak az ellenség számára, de Oroszország erejét is meghaladta a livóniai részek birtoklása, anektálása.

Egy kevésbé ismert, de fontos részlet létezik még, amely fegyvernagyokra készítette az oroszokat. A Rzeczpospolita elleni háborúval párhuzamosan – igaz, kisebb intenzitással és erőfeszítéssel – orosz–svéd háború is zajlott a tengermelléki térségben. A svédek a Pszkovnál kulmináló lengyel támadást a maguk javára tudták fordítani, és a Rewel/Reval (ma: Tallinn) térségéig előrenyomuló oroszokat ugyancsak egyezkedésre bírták. A fegyverszünet megkötése után a Csúd/Peipus-tóból kiömlő Narva folyó jobb oldali mellékfolyója, a Pljussza mentén írták alá azt az egyezséget, amely három évig garantálta az orosz–svéd ellenségeskedés felfüggesztését. 1583 augusztusától svéd zászlók hirdették Narva-Ivangorod, Jam és Koporje várainak politikai viszonyok megváltozását. ♦

A szerző az MTA doktora, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola